Studia Poradoznawcze/Journal of Counsellogy 2020, vol. 9
ISSN 2299-4971

Doi: 10.34862/sp.2020.12

Edyta Zierkiewicz
Uniwersytet Wrocławski

Martin Milton (2018). *The personal is political: Stories of difference and psychotherapy*. London: Palgrave, ss. 177

Pomoc psychologiczno-pedagogiczna (w tym: poradnictwo) oraz psychoterapia wydają się funkcjonować jak gdyby poza rzeczywistością społeczno-polityczną, choć tematy, których dotyczą, zawsze są ściśle związane z tzw. światem zewnętrznym, doświadczanym przez jednostki (tj. klientów) jako problematyczny, uciążliwy, odbierający im poczucie sprawstwa, zagrażający ich godności itp. Do doradców/terapeutów zgłaszają się bowiem osoby, które nie potrafią ani samodzielnie, ani przy wsparciu życzliwych im osób z najbliższego otoczenia poradzić sobie z bolesnymi przeżyciami lub rozmaitymi trudnościami. Podejmujący się udzielania pomocy dostrzegają jednak, że odkrycia psychologii, które dotyczą m.in. koncepcji człowieka, nie dostarczają tu odpowiednich narzędzi, okazują się zbyt powierzchowne i zachowawcze (por. np. Orford, 2008, s. 3–4), ponieważ świat społeczno-polityczny, który ciągle dla tych specjalistów pozostaje mało znaczącym, choć irytującym, tłem tego, co dzieje się podczas terapii, odciska się na życiu klientów i musi zawsze być brany pod uwagę. Jest to tym bardziej drażniące, że ideałem, do którego osiągnięcia terapeuci często zachęcają swoich klientów, jest świadomie uniezależniający się od otoczenia, wewnątrzsterowny, samowystarczalny, skuteczny, przedsiębiorczy *self-made man* (Orford, 2008, s. 8). Ten bardzo rozpowszechniony, lecz z gruntu aspołeczny czy wręcz antyspołeczny, „projekt" człowieka został poddany głębokiej krytyce dopiero w latach 60. XX w. m.in. przez amerykańskie feministki. Jednak psychologia (praktyczna i teoretyczna) długo broniła się przed uznaniem prawomocności zarzutów formułowanych przez różne marginalizowane społecznie grupy i jednostki pod adresem dominującej kultury (i samej siebie). Stąd także z pewnym trudem wielokulturowość w poradnictwie i psychoterapii została uznana w Stanach Zjednoczonych za ważny prąd intelektualny i pomocowy (tzw. „czwartą siłę" – po psychoanalizie, behawioryzmie i psychologii humanistycznej) dopiero niecałe cztery dekady temu, gdy jasne już było, że nie da się cofnąć przemian politycznych i obyczajowych, a mniejszości etniczne, narodowe, „rasowe", płciowe itd. stawały się znaczącymi aktorami na arenie publicznej.

Od tego czasu na świecie opublikowano bardzo wiele artykułów i monografii poświęconych poradnictwu wielokulturowemu; w Polsce jednak zagadnienie to nadal jest słabo poznane, a więc rzadko aplikowane do profesjonalnej praktyki pomocowej[1]. Polskie społeczeństwo, jeszcze do niedawna w zasadzie monokulturowe, dopiero współcześnie doświadcza zmiany związanej m.in. z wielowymiarowym „kryzysem migracji". Kryzys ten, z jednej strony, wywołany został przez trwające od 2004 roku (tj. od wstąpienia Polski do Unii Europejskiej) zjawisko emigracji, na fali której kraj opuściło ponad 2 mln obywateli (por. np. Bobrowska, 2013; Słowik, 2013), z drugiej paniką moralną wzbudzaną przez media i rządzących wokół uchodźców z krajów dotkniętych wojnami i/lub kataklizmami (zob. np. Łodziński, 2019), z trzeciej zaś rosnącą liczbą imigrantów ekonomicznych, zwłaszcza z Ukrainy. Politycznie „zaktywizowane" zostały ostatnio także inne marginalizowane grupy społeczne: kobiety, protestujące przeciwko odbieraniu im prawa do decydowania o swoim zdrowiu reprodukcyjnym i do samostanowienia, osoby LGBT+, które, określone mianem fałszywej ideologii, muszą udawać, że są jednostkami ludzkimi, bezprawnie pozbawianymi praw człowieka, czy osoby z niepełnosprawnościami – izolowane i skazywane na życie w biedzie i izolacji społecznej. Głosy dowodzące istnienia niesprawiedliwości społecznej coraz głośniej słychać w sferze publicznej (np. na protestach ulicznych), jednak podkreślana czy uprawiana tam różnica (ang. *diversity*) nie została jeszcze w Polsce doceniona ani mentalnie, ani formalnie.

Jedną z instytucji, od której na Zachodzie coraz częściej oczekuje się zaangażowania w zmianę mentalną i społeczną, jest poradnictwo (zob. np. Collins i in., 2013; Guichard, 2016). Trend ten pojawił się dopiero niedawno; wcześniej, mimo iż różni psycholodzy, np. Freud, Jung, Maslow czy Rogers, mieli swoje pomysły na zmiany w społecznym świecie, to ten nie był ani gotowy, ani chętny, aby odpowiedzieć na zaproszenie i „pojawić się" na sesji terapeutycznej (Samuels, 2004, s. 825). Jak pisze autor książki pt. *Polityka na kozetce* (Samuels, 2015), nieskorzystanie z tej oferty przez świat nie było wyłącznie kwestią oporu. Bardziej kluczowa w tym przypadku okazała się potrzeba dominacji terapeutów nad światem, a dokładniej to, że „tak bardzo chcą oni i muszą mieć rację", w tym również by nazywać wszystko profesjonalnym żargonem i dążyć do redukowania złożonych kwestii społeczno-politycznych do „prostych" zadań psychologicznych do wykonania (Samuels, 2004, s. 826). Można dodać także, że przez wiele dekad doradcy, psycholodzy, terapeuci nie stawali po stronie osób, którym świadczyli usługi pomocowe (zob. np. Moi, 1981). Łatwiej i wygodniej było im opowiadać się po stronie kultury dominującej i „powszechnej racji", niż zobaczyć doświadczaną przez ofiary systemu (którego oni sami byli częścią) niesprawiedliwość czy nadużycia. To się jednak zaczęło zmieniać, ponieważ głos ludzi pokrzywdzonych, odrzuconych, zdradzonych słychać już

[1] Do wyjątków należą monografie: Podejście wielokulturowe w doradztwie zawodowym (Kownacka i in., 2007) oraz Transnarodowe sieci poradnicze polskich emigrantów (Słowik, 2016).

bardzo wyraźnie – chociaż może nie tyle w gabinetach psychoterapeutów, ile przede wszystkim w szeroko rozumianej przestrzeni publicznej.

Wydaje się, że w Polsce, która w kontekście przemian kulturowych, względem krajów wysoko uprzemysłowionych, opóźniona jest w różnych obszarach średnio o około dwie–trzy dekady, za jakiś czas poradnictwo także skoryguje swoją misję i podejmie działania na rzecz wyrównywania szans życiowych przedstawicieli różnych grup mniejszościowych, dziś defaworyzowanych. Nieliczni polscy psychoterapeuci oraz poradoznawcy już zaczynają zwracać uwagę na konieczność „rozumienia kultury, zjawisk społecznych z perspektywy gabinetu psychoterapeutycznego" (Józefik, 2018, s. 213; por. też: Bilon, Kargul, 2012; Słowik, 2016). Przygotowując się powoli do realizacji przyszłych zadań, warto więc sięgnąć po książkę Martina Miltona, zatytułowaną *The personal is political: Stories of difference and psychotherapy*.

Londyński psychoanalityk w tytule swojej publikacji odwołuje się do hasła wypromowanego przez amerykańskie feministki drugiej fali (To, co osobiste, jest polityczne), które dostrzegły, że opresja płciowa ma charakter strukturalny, a jej źródło tkwi w niesprawiedliwej polityce, dojmująco oddziałującej na prywatne życie każdej jednostki, w szczególności zaś kobiet. Milton, objaśniając tę kwestię, wyróżnia politykę przez duże P (odnosząc się do Brexitu, homofobii, mizoginii itp.) oraz przez małe p (tu: wspomina o kwestii organizacji pomocy, etycznym wymiarze profesjonalnego wsparcia, osobistym doświadczaniu dyskryminacji przez klientów itp.). Polityka w psychoterapii czy pomocy psychologiczno-pedagogicznej może jednak być rozumiana, nie tylko jako „kontekst" problemów klienta, ale na jeszcze inne sposoby. Na przykład może być tematem podjętym przez doradcę lub ujawnianiem własnych poglądów na temat gospodarki, rządu itp. (zob. np. Solomonov, Barber, 2019). Z historii wiadomo, że wielu terapeutów na całym świecie, nie tylko w nazistowskich Niemczech, Związku Radzieckim czy RPA, popierało reżimy lub uczestniczyło w działaniach opresyjnych i praktykach „normalizacyjnych" nieposłusznych lub niepasujących do przyjętego standardu obywateli (Samuels, 2004, s. 826). Było tak, pomimo że przez wiele dekad w psychoterapii obowiązywała „doktryna bycia apolitycznym" w kontakcie z klientem (Avissa, 2017, s. 126–127), choć – jak widać – miała ona raczej charakter deklaratywny, w rzeczywistości zaś służyła podtrzymaniu *status quo* (Samuels, 2004, s. 826–827). Jeszcze ogólniej można mówić o „polityce Ja", ponieważ konstrukcja jaźni (*self*) zarówno odzwierciedla, jak i oddziałuje na fundamentalne kwestie życia jednostki oraz społeczności, których jest ona częścią, a przy tym zwykle, jeśli nie zawsze, podlega politycznym zmaganiom i moralnym negocjacjom dotyczącym tego, co to znaczy być człowiekiem. „Moralne znaczenia, które konstytuują jaźń są na stałe splecione z politycznymi strukturami społecznego świata – przeplecione, wymieszane, zmieniające się" (Cushman, 1995, s. 332).

Można powiedzieć, że Martin Milton, w większym lub mniejszym stopniu, odnosi się do tych wszystkich rozumień polityki „uwikłanej" w profesjonalną pomoc. Biorąc pod uwagę stan psychiczny klientów, zauważa, że wiele osób, które

zgłaszają się do psychoterapeutów/doradców, nie w pełni świadomie internalizuje funkcjonujące w społeczeństwie uprzedzenia i/lub, stając się „obiektem" dyskryminacji jako Inny, obarcza siebie winą za doznawane przykrości. Ci „Inni" (np. pod względem etnicznym), nawet jeśli od najwcześniejszych lat swojego życia dostrzegają nierówności w świecie społecznym, często akceptują ich istnienie, ponieważ są one przedstawiane przez tzw. dominujący dyskurs jako naturalne, oczywiste. Zatem, zgodnie z powszechną społeczną logiką, sami zaczynają siebie spostrzegać jako problem lub przyczynę swoich trudności i dla otoczenia często stają się „kozłami ofiarnymi" (Milton, 2018, s. 39). Autor recenzowanej książki, widząc w tym poważne zagrożenie dla prawidłowego rozwoju jednostki, uważa, że już choćby z tego powodu praca specjalisty nie powinna polegać na ukierunkowaniu klienta na adaptowanie się do istniejącej sytuacji czy na zmianę siebie w celu zdobycia akceptacji otoczenia. W pewnym sensie powinna wiązać się z pomocą w rozpoznaniu niesprawiedliwych struktur społecznych. Twierdzi również, że aby pomagać kompetentnie oraz adekwatnie mierzyć się z różnorodnością swoich klientów (w tym np. rozumieć, jak pochodzenie społeczne, status materialny, wykształcenie itp. oddziałują na ludzi, jakie są konsekwencje doświadczenia stresu przez grupy mniejszościowe; ang. *minority stress*), terapeuci i doradcy powinni sięgać po aktualne analizy socjologiczne, feministyczne, antropologiczne i polityczne, a nie opierać się wyłącznie na – często problematycznej – wiedzy psychologicznej (Milton, 2018, s. 27; por. też Bilon, 2016). Swoje tezy ilustruje opowieściami zasłyszanymi w gabinecie od osób należących do różnych narodowości, grup etnicznych czy warstw społecznych.

Recenzowana książka składa się z 11 rozdziałów, z których większość przedstawia narracje poszczególnych klientów o osobistych konsekwencjach doświadczanej niesprawiedliwości oraz o podjętych przez nich, wspólnie z Miltonem „różnych podróży terapeutycznych" („different therapeutic journeys") (Milton, 2018, s. 7). Takie głosy nie są wyłącznie indywidualnymi produktami, są bowiem również wytworami kulturowymi i ideologicznymi – powstają w określonym kontekście społecznym, ukazują istniejące relacje władzy (w tym np. rasizm, seksizm, homofobię) i formułowane są z pewnej pozycji społecznej. Na dowód tego czasami zwraca się uwagę, że opowieści białych Amerykanów, które zwykle nawiązują do przeszłości w kategoriach rozwoju i pożądanej zmiany, są zupełnie odmienne od opowieści pozostałych członków amerykańskiego społeczeństwa (tu: *People of Color*), którzy od pokoleń doświadczają dyskryminacji, oddziałującej na każdy aspekt ich życia (Bell, 2003, s. 4). Wcześniej głosy przedstawicieli takich grup były wyciszane, ignorowane lub zakazane, teraz wreszcie kształtują historię i kulturę. Co więcej, te publicznie przedstawiane opowieści znajdują posłuch także w grupie dominującej, w tym np. u terapeutów i doradców, którzy dostrzegają w nich ekspresję kulturowej traumy (np. Eyerman, 2004).

Martin Milton w swojej książce odnosi się do zjawisk rasizmu, ksenofobii, seksizmu, homofobii, nietolerancji religijnej, ableizmu (tj. dyskryminacji ze względu na stan zdrowia i sprawność fizyczną), które są dotkliwie doświadczane przez jego

klientów, ale słabo przez nich uświadomione jako źródła osobistych problemów. Stara się przy tym uwypuklić, że „chociaż one (rasizm, homofobia itd.) są doświadczane indywidualne, to są jak najbardziej politycznym, przedmiotem regulacji, polityki społecznej/*policing* i kontroli" (Milton, 2018, s. 71). Zwraca uwagę, że bycie odmiennym od otoczenia powoduje, iż jest się stale wystawionym na widok i na (krytyczną) ocenę (Milton, 2018, s. 33), na przeżywanie wzmożonego stresu i dyskomfortu, na niesprawiedliwie traktowanie i pozbawienie różnych szans (np. edukacyjnych, zawodowych, zarobkowych), które tzw. normalsom wydają się oczywiste i dość łatwo dostępne. W związku z tym przekonuje, że istotną częścią pracy psychoterapeutycznej jest pomoc klientowi w dotarciu do znaczeń, które nadaje światu, w tym na zrozumieniu tego, co dla niego oznaczają określone zachowania (jego i osób z otoczenia), w konsekwencji zaś na wsparciu go w rozpoznaniu kształtów politycznego świata i w lepszym rozumienia swoich szans lub ograniczeń w realizacji celów (Milton, 2018, s. 34).

Wydaje się, że w przypadku pomocy klientom z grup mniejszościowych warta rozważenia jest fenomenologiczna metoda, oparta na trzech zasadach: zawieszenie oceny podczas poznania świata klienta (tu: *being epoche*); stosowanie opisu zamiast natychmiastowego wyjaśnienia; horyzontalizacja, inaczej: reguła zrównywania (Milton, 2018, s. 76). Przywołany tu przez Miltona Ernesto Spinelli pisze, że terapeuci powinni pozostawać otwarci na różne możliwości rozumienia świata klienta, a więc na pewien czas wziąć w nawias swoje przedrozumienia i preferencje (także polityczne), co nie znaczy, że zupełnie je usunąć czy wymazać (Spinelli, 2014, s. 13). Poznawanie doświadczeń klienta powinno więc polegać na staniu obok i przysłuchiwaniu się temu, co on opowiada, a nie wyjaśnianiu mu, co czuje, i wskazywaniu, co powinien myśleć. Trzecia reguła (tu: *horizontalisation*) odnosi się do lokowania wypowiedzi klienta w horyzoncie jego egzystencji oraz do traktowania przez terapeutów swojej pozycji na równi z jego (Spinelli, 2014, s. 14–15). Milton jest przekonany, że przyjęcie i przestrzeganie tych zasad pozwoli doradcom czy psychoterapeutom transcendować swoje profesjonalne ograniczenia:

> „Tradycyjnie teoria psychologiczna i psychoterapeutyczna oferowała pomoc, polegającą na pomocy klientom w rozpoznawaniu tego, w jaki sposób ich własne myśli, zachowania lub relacje oddziałują na ich doświadczenie. Od niedawna te dwie specjalizacje zaczęły uwzględniać wpływ, jaki ma świat na powodowanie cierpienia, i dlatego rozważają, jak można się tym faktem zająć" (Milton, 2018, s. 87).

Wśród wielu dostępnych możliwości tu Milton wymienia: kwestionowanie istniejących teorii (jako zachowawczych lub nieadekwatnych) oraz rozumienie problemu w szeroki, kontekstowy sposób jako warunkowanego różnymi społecznymi i kulturowymi czynnikami (Milton, 2018, s. 87). Jego zdaniem, terapia staje się niejako ruchem między zrozumieniem a działaniem, przejściem od teorii do praktyki (Milton, 2018, s. 89), z tym jednak, że nie należy oczekiwać od niej niemożliwego,

tj. że uzdrowi wszystkich i znajdzie remedium na każdy – także bardzo poważny – problem społeczny (Milton, 2018, s. 91). Roli psychoterapii jako podmiotu inicjującego społeczne zmiany lub choćby uwzględniającego występujące nierówności nie dostrzega wielu współczesnych terapeutów, przez których już samo zajmowanie się kwestiami społeczno-politycznymi, np. niesprawiedliwością, dyskryminacją, uznawane jest za negowanie rzeczywistych, prawdziwych trudności klientów czy odchodzenie od nich (Milton, 2018, s. 99). Poza tym sami klienci z defaworyzowanych grup społecznych mogą doświadczać poczucia nieadekwatności i/lub niezrozumienia w kontakcie z doradcą/terapeutą, którego spostrzegają jako osobę uprzywilejowaną, reprezentanta kultury dominującej i przez to mogą nie chcieć z nim rozmawiać o swoim, gorszym, usytuowaniu politycznym. Milton sugeruje swoim czytelnikom, psychoterapeutom i doradcom, by jednak nie dzielili się z klientami własnymi odmiennościami, tj. by nie opowiadali im o swoich przeżyciach jako „innych" (np. o tym, że są gejami, imigrantami). Rozmowa z klientem o własnych przejściach i problemach – zamiast budować porozumienie i sprzyjać wzajemnemu empatyzowaniu – mogłaby się przerodzić bowiem w licytowanie się kulturowymi upokorzeniami, w rywalizowanie o to, kto jest bardziej dyskryminowany, a więc stworzyć przepaść w pomocowej diadzie (Milton, 2018, s. 41). Niemniej podpowiada, jak świadomie korzystać z takich doświadczeń i refleksji nad nimi dla dobra wspomaganych. Dodatkowo Milton przestrzega czytelników-terapeutów, by nie ulegali pokusie samodzielnego diagnozowania i nazywania znaczących różnic między nimi a klientami, ponieważ wtedy będą wnosić na agendę swoje własne rozpoznania i umacniać nierówność w relacji, przecząc tym samym, opisanym wyżej, zasadom fenomenologicznej metody. W opisie jednego z procesów terapeutycznych autor na własnym przykładzie wskazuje negatywne skutki takiego postępowania. Różnice wyłącznie „rasowe", na których on się koncentrował w relacji, uznane zostały przez jego klienta za równie istotne co wynikające z wieku, statusu zawodowego, stanu materialnego. Dopiero zaproszenie klienta do stworzenia listy różnic poskutkowało rozmowami o sile oddziaływania każdej z nich na jego życie i, dzięki temu, zrozumieniu źródła swojego (kulturowego) lęku oraz nabraniem gotowości do wprowadzenia zmian w swoim świecie (Milton, 2018, s. 43, 48). Autor recenzowanej książki dodaje, że z tego względu, iż nasze zdrowie psychiczne tak bardzo zależy od kontekstu społeczno-politycznego, kończenie terapii powinno wiązać się z omówieniem możliwości klienta w samodzielnym radzeniu sobie z rozmaitymi czynnikami zewnętrznymi, często o charakterze systemowym, strukturalnym (Milton, 2018, s. 49).

Książka Martina Miltona jest bardzo wartościowym przewodnikiem w rozumieniu złożoności i zarazem polityczności procesu pomocowego, zarówno dla profesjonalnych pomagaczy, jak i ich klientów. Doradcy/psychoterapeuci dowiedzą się od autora, jak pracował z osobami doświadczającymi opresji z powodu swojej inności, i znajdą tu wiele wskazówek dla pracy własnej, natomiast potencjalni i obecni klienci będą mogli uświadomić sobie, jak polityka „działa" w ich życiu i co mogą

zrobić z tą wiedzą, by lepiej sobie radzić z przeżywanymi trudnościami, a także z różnymi ukrytymi siłami społecznymi.

Bibliografia

Avissa, N. (2017). Israeli psychotherapy, politics and activism: Is there a way out of the trap? *Journal of Contemporary Psychotherapy*, 47, 125–134. https://doi.org/10.1007/s10879-016-9346-3

Bell, L. A. (2003). Telling tales: What stories can teach us about racism. *Race, ethnicity and education*, *6*(1), 3–28. https://doi.org/10.1080/1361332032000044567

Bilon, A. (2016). *Strukturacja poradnictwa kariery w Holandii: Między specyfiką kulturową a neoliberalną zmianą*. Wrocław: Wyd. DSW.

Bilon, A., Kargul, J. (2012). Społeczno-kulturowe konteksty definiowania roli doradcy / Socio-Cultural Contexts for Defining the Role of Counsellors. *Studia Poradoznawcze/ Journal of Counsellogy*, *1,* 85–109 / 265–287. https://doi.org/10.34862/sp.2012.5

Bobrowska, A. (2013). Migracje Polaków po przystąpieniu do Unii Europejskiej. *Collquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych: Kwartalnik*, 2, 49–64.

Collins, S., Arthur, N., Brown, C., Kennedy, B. (2013). Opinie doradców i opiekunów praktyk na temat kształcenia w obszarze wielokulturowości i sprawiedliwości społecznej / Counsellor and Supervisor Views of Multicultural and Social Justice Education. *Studia Poradoznawcze/Journal of Counsellogy*, *2*, 109–128 / 279–295. https://doi.org/10.34862/sp.2013.5

Cushman, P. (1995). *Constructing the self, constructing America: A cultural history of psychotherapy*. Cambridge: Perseus Publishing.

Eyerman, R. (2004). The past in the present: Culture and the transmission of memory. *Acta Sociologica*, *47*(2), 159–169. https://doi.org/10.1177/0001699304043853

Guichard**,** J. (2016). Poradnictwo konstruowania życia i pracy na rzecz budowy zrównoważonego ludzkiego świata / Life- and working-design interventions for constructing a sustainable human(e) world. *Studia Poradoznawcze/Journal of Counsellogy, 5,* 13–24 / 179–190. https://doi.org/10.34862/sp.2016.1

Hanisch, C. (1970). The personal is political (76–78). W: S. Firestone, A. Koedt (Eds.). *Notes from the second year*. New York: Editors.

Józefik, B. (2018). Dyskursy psychoterapii a rozumienie rzeczywistości społecznej. *Kultura i Społeczeństwo*, 2, 213–221.

Kownacka, E., Piegat-Kaczmarczyk, M., Rejmer-Ronowicz, Z., Smoter, B. (2007). *Podejście wielokulturowe w doradztwie zawodowym: Praktyczny poradnik dla doradcy zawodowego pracującego z klientem odmiennym kulturowo*. Warszawa: KOWEZiU.

Łodziński, S. (2019). Uchodźcy jako „podejrzana społeczność" (*suspect community*): Polska opinia publiczna wobec udzielania pomocy uchodźcom w okresie maj 2015 – grudzień 2018. *Studia Socjologiczno-Polityczne. Seria Nowa*, 1(10), 31–60.

Milton, M. (2018). *The personal is political: Stories of difference and psychotherapy.* London: Palgrave.

Moi, T. (1981). Representation of patriarchy: Sexuality and epistemology in Freud's "Dora". *Feminist Review*, 9, 60–74.

Orford, J. (2008). *Community psychology: Challenges, controversies and emerging consensus*. Chichester: Wiley & Sons.

Samuels, A. (2004). Politics on the couch?: Psychotherapy and society – some possibilities and some limitations. *Psychoanalytic Dialogues*, *14*(6), 817–834. https://doi.org/10.1080/10481881409348809

Samuels, A. (2015). *Polityka na kozetce: Obywatel i jego życie wewnętrzne*. Warszawa: Eneteia.

Słowik, A. (2013). *Trzy fale polskiej emigracji: O doświadczeniach biograficznych polskich emigrantów z Newcastle upon Tyne.* Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

Słowik, A. (2016). *Transnarodowe sieci poradnicze polskich emigrantów*. Wrocław: Wyd. Nauk. DSW.

Solomonov, N., Barber, J. P. (2019). Conducting psychotherapy in the Trump era: Therapists' perspectives on political self-disclosure, the therapeutic alliance, and politics in the therapy room. *Journal of Clinical Psychology*, *75*(9), 1508–1518. https://doi.org/10.1002/jclp.22801

Spinelli, E. (2014). Descriptive challenging in existential therapy. *Dasein*, 3, 11–27.